

URBANISTICKO-HISTORICKÝ VÝVOJ LOKALITY ZVONOVÝ VRŠOK A JEJ ZAPOJENIE DO ŠIRŠÍCH VZŤAHOV MESTA BANSKÁ ŠTIAVNICA

PhDr. Norma Urbanová
Pamiatkový úrad, Bratislava

Résumé

The southernmost municipal graveyard in Banská Štiavnica belonged as early as the Middle Ages to the area of the hospital St. Elisabeth Church on the way toward the neighbouring village of St Anton. It served its purpose along with the presbytery adapted to a chapel still after reconstruction of the cathedral nave to form a fortified town gate in 1552, when the town was threatened by the Turkish raids. The graveyard was definitely transferred to nearby eastern hillock upon removal of Antol's Gate in 1889. In connection with restoration of the chapel and adjustment of its surroundings a part of the latest groves of the 19th century were most probably transported to the new place too. Several groves of Zvonový vršok bearing the names of the inhabitants who owned a property in this part of the town and were often joined with the mining companies on that territory, are testifying to it.

Banská Štiavnica sa rozprestiera na území s mimoriadnou priestorovou i výškovou členitosťou na pomerne malej ploche – s výraznými rozdielmi medzi parcelami a ulicami. Len priestor hlavnej uličnej osi, prechádzajúcej od horného konca Námestia sv. Trojice, okolo radnice, Kostola sv. Kataríny, Kammerhofu, areálu bývalého dominikánskeho kláštora s kostolom, cez Dolnú ulicu smerom na juh, vytvára plynulejšiu terénnu vlnu, rozširuje sa po oboch stranách Štiavnického potoka smerom do Antola a ponúka tu priestor na plynulejšiu obojstrannú zástavbu.

Štruktúru prírodného priestoru vytvárajú jednotlivé pahorky Štiavnického pohoria, obkľučujúce mesto osadené v úvale medzi nimi: na západe Paradajs, na severe Glantzberg (v pozadí so Snožou a Žakýlskym hradom), na východe kopec Kalvárie (v pozadí so Strelou a Skalkou) a na juhu Svätotrojičný vrch, Vtáčnik (v pozadí s najvyšším z nich - legendárnym Sitnom 1009). Tento terénny reliéf vytvára mimoriadne pôsobivý kompozičný rámec krajiny – pri pohľade z mesta na okolie aj opačne – z ktorejkoľvek prístupovej strany a poloha mesta je spolutvorcom jeho neopakovateľnej atmosféry. Neuvedomujeme si pritom, že historické centrum obklopuje z veľkej časti tzv. kultúrna krajina (krajina premenená, poznačená ľudskou činnosťou) v bezprostrednom dotyku s prírodným prostredím, kde sa v minulosti podarilo nenásilne skĺbiť prírodné hodnoty so zásahmi spojenými s funkčným využitím územia.

Významným činiteľom pri tvorbe dnešného krajinného prostredia bola činnosť priamo súvisiaca so samotným dôvodom osídlenia tohto územia – s ťažbou a spracovaním rúd, s prístupom k rudným ložiskám i na súkromných parcelách, čo spätne ovplyvňovalo ich tvar a založenie stavieb na nich. V počiatkoch, ale aj oveľa neskôr, malo istotne charakter pustej, rozkopanej krajiny s množstvom hald a technických zariadení – už mimo samotného, reprezentačne vybaveného centra – ako to napokon zachytili niektoré známe veduty z 18. storočia.

Urbanistický vývoj Banskej Štiavnice bol mimoriadne výrazne determinovaný práve morfológiou územia. Banská Štiavnica predstavuje typ mesta s voľnou zástavbou a nepravidelnou uličnou sieťou, ktorou sa v našom prostredí odlišuje aj od ostatných stredovekých miest spätých s banským podnikaním. Výnimočná je rozsahom územia s celkovou rozlohou okolo 100 km² – zvlášť po začlenení pôvodne samostatných okolitých lokalít, záujmovo spojených výrobou činnosťou v banských dielach (štôľňach s ich zariadením), ktoré sa stali predmestiami Banskej Štiavnice (Piarg - Štiavnické Bane, Horná a Dolná Roveň, Podsitnianska a Štefultov, začas aj Banská Belá) – i výraznými výškovými rozdielmi. To malo nepochybne vplyv na riešenie funkčného vybavenia mesta, ktoré sa muselo v priebehu niekoľkostoročného vývoja mestského organizmu viackrát prispôbovať novej situácii. Osídlenie okrajových lokalít tvorili menšie banícke enklávy, sústredené zväčša

v blízkosti pracoviska. Všetko spolu muselo najmä od 18. storočia rešpektovať aj významnú sústavu banských diel – jazier, hrádzí a kanálov.

Zabezpečenie priestorov s verejnou funkciou, medzi ktorými patrilo významné miesto cintorínom, sa i na takom rozsiahlom území riešilo pragmaticky, podľa hustoty osídlenia a s ohľadom na dostupnosť – v súlade s dobovými zvyklosťami. Navyše museli rešpektovať požiadavku dlhodobej stability, nedotknuteľnosti takého priestoru a vyberať ho tak, aby neprekážal hospodárskemu rozvoju - najmä banskej činnosti. Túto podmienku najlepšie spĺňali príkostonné cintoríny, ktoré sa aj v iných mestách zachovali zväčša do prvých desaťročí 19. storočia a na vidieku často dodnes. Okolité obce, vzdialené od centra Banskej Štiavnice i niekoľko kilometrov, mali vlastný kostol s príkostonným cintorínom:

Banská Hodruša – od 1. pol. 14. storočia do roku 1952 usilujúca sa o samostatnosť bola celý čas cirkevne samostatná. Mala svoj farský Kostol sv. Mikuláša z roku 1387 akiste s cintorínom, ktorý sa tu uvádza i v súvislosti s Kostolom sv. Petra a Pavla, postaveným okolo roku 1500.

Piarg (Štiavnické Bane) - pozostávajúci z viacerých banských osád – ako Horný a Dolný Fuchsloch, Windschachta a Siglisberg – Piarg (prislúchajúci od pol. 14. storočia do majetku Šášovského hradu) mal istotne tiež vlastný cintorín, situovaný za opevnením Windschachty zo 16. - 17. storočia.

Podsitiňanska a Štefultov – zlúčené až po roku 1945, tvoriace 3 km na JJZ predmestie Banskej Štiavnice, mali nepochybne tiež vlastný cintorín, v 16. storočí prislúchajúci azda ku kaplnke sv. Ondreja. Obe obce patrili v 15. storočí tiež k majetku hradného panstva Šášov, v 2. pol. 19. storočia však už tvorili predmestskú ulicu Štiavnice.

Banská Belá – vzdialená 5,5 km na SV - osídlená pravdepodobne z Banskej Štiavnice, tiež patrila do jej okruhu až po polovicu 15. storočia, keď sa na tri storočia od jej priameho vplyvu osamostatnila. Mala vlastný, v jadre románsky Kostol sv. Jána ev. s príkostonným cintorínom, dodatočne obkoleseným obranným múrom v rámci budovania protitureckej obrany v 2. pol. 16. storočia.

V historickom jadre Banskej Štiavnice, ktoré sa začalo formovať v súčasnom priestore pravdepodobne až príchodom nemeckých osadníkov na prelome 12. a 13. storočia, sa vzhľadom na jeho rozsah a terénne prevýšenie, vytvorili dva od seba výrazne vzdialené cintoríny – ako v ostatných mestách okolo románskeho kostola na návrší nad západným domoradím Námestia sv. Trojice a súčasne nad severným domoradím Ulice Antona Pécha. Bol to hlavný mestský cintorín, určený pre väčší počet obyvateľov – jeho súčasťou bol i dodnes zachovaný karner.

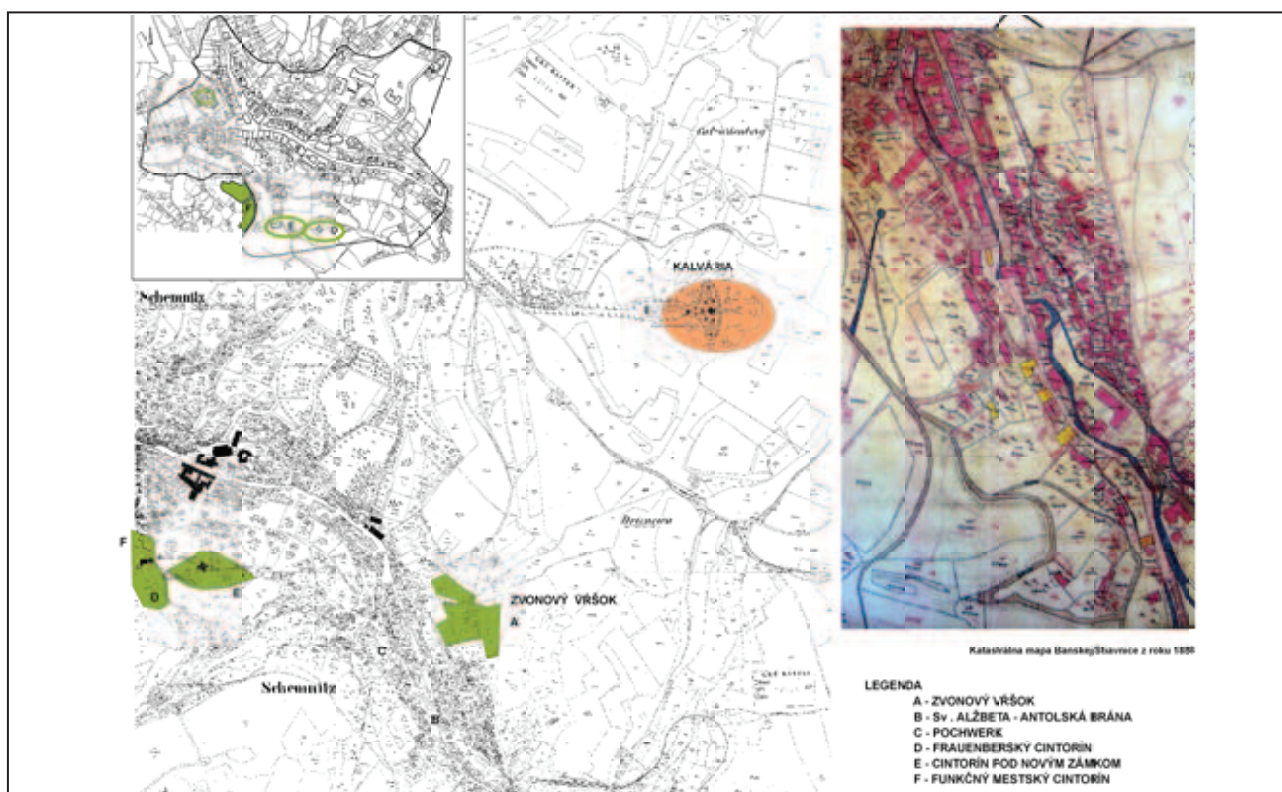
Približne v rovnakom čase sa na vtedajšom východnom okraji mesta usadili dominikáni. Na väčšom priestore si tu postavili kostol a kláštor s hospodárskym zázemím, ktorého súčasťou mohol byť (podľa dobových zvyklostí) i malý cintorín slúžiaci len pre túto komunitu. Juhovýchodnú hranicu mesta, rozšírenú o banícke sídla v prostredí banského diela smerom k Štefultovu a Podsitiňanskem, uzatváral mestský špitál (súčasne i chudobinec) s Kostolom sv. Alžbety a cintorínom, situovaným v tom čase za pomyselnými hradbami, ktoré v tomto členitom teréne neboli v tom čase potrebné.

Ku koncu 15. storočia sa, v súvislosti s narastajúcim počtom obyvateľov na území juhozápadne od centra mesta, pravdepodobne preukázala nutnosť zriadiť ďalšie pietne miesto. Na podnet jedného z významných banskoštiavnických waldbürgerov – komorného grófa Erazma Rössla – a s jeho finančným príspevom - vystavali v roku 1512 nad južným okrajom sídla neskorogotický jednolodný Kostol P. Márie Snežnej s ďalším príkostonným cintorínom, lebo okolo Kostola sv. Kataríny na dolnom konci námestia (vyst.1488-1491) nebolo miesto na cintorín.

Do 2. polovice 16. storočia mala Banská Štiavnica k dispozícii tri mestské cintoríny s dostatočnou kapacitou vzhľadom na počet obyvateľov. V 16. storočí politická situácia v krajine, súvisiaca s reálnym ohrozením stredoslovenských banských miest tureckým vojskom, priniesla do dlhodobu vytváranej urbanistickej štruktúry mesta zásadnú zmenu výstavbou línie opevnenia a špeciálnych fortifikačných stavieb. Tieto dovtedy aspoň symbolicky reprezentoval mestský hrad – pozostatok tzv. Starého mesta na Glantzenbergu, dožívajúceho paralelne s rozvíjajúcim sa Novým mestom v dnešnej pozícii.

Nesúvislá línia opevnenia počítala práve s výškovými rozdielmi v zastavanom teréne. Vytvorila sa tak, aby chránila prirodzené širšie centrum na severnej strane úsekmi hradieb a brán na výpadovkách – na severovýchode do Zvolena a Kremnice, na juhu do Levíc a na východe cez Antol do Šiah. Začala sa v rokoch 1546-1559 prestavbou už v stredoveku opevneného farského kostola na renesančnú protitureckú pevnosť so zbrojnicou a väzením. Mesto tak prišlo o svoj najstarší mestský cintorín, aj keď ako pieteň miesto istotne dlhší čas prežíval. V rokoch 1564 - 1571 pokračovali na južnom návrší pod Trojičným vrchom v susedstve Frauenbergského kostola výstavbou pevnosti nazvanej Nový zámok, ktorá sa stala súčasťou vojenského signalizačného systému Jednoty banských miest. Panenský hrad (ako ho tiež nazývali) prepojili múrom s areálom Kammerhofu a opevnenou bránou ponad ulicu s areálom kláštornej kostola dominikánov, ktorý prevzal všetky funkcie farského chrámu. Úsekmi hradieb a uzatvorením dôležitých ciest bránami – pri Frauenbergskom kostole Piargskou (1554), Roxerovou – na severnom konci Trojičného námestia, Čilingerskou v styku Hornej a Dolnej Ružovej ulice a Belianskou bránou na ceste do Kremnice a Zvolena – uzatvorili v rokoch 1580 - 1589 obranný okruh, zahŕňajúci najdôležitejšie správne a cirkevné objekty v meste. Po obsadení Šiah v roku 1552 dodatočne zabezpečili východnú prístupovú cestu od Antola ešte bránou rovnakého mena – Antolskou, ktorá vznikla prestavbou lode nemocničného Kostola sv. Alžbety. Príkostolný cintorín tu však mohol plniť svoju funkciu aj naďalej v spojitosti so zachovaným zvyškom – presbytériom tohto kostola, pravdepodobne stále slúžiaceho ako kaplnka.

Po skončení tureckej okupácie južných krajov a definitívnym potlačením protihabsburských povstaní opevnenie stratilo svoje poslanie. Jeho stavby sa začali postupne odstraňovať, alebo využívať na civilné účely pre potreby mesta a takisto i pozemky, ktoré tieto stavby bezprostredne obklopovali. Dostupné staršie grafické materiály ich využitie v Banskej Štiavnici bližšie neuvádzajú. Zo skúmania písomných a grafických prameňov k iným mestám je však známe, že mestské cintoríny zriaďovalo vždy mesto pod svojím patronátom a na svojich pozemkoch, prípadne na pozemkoch vyčlenených z obecného vlastníctva pre konkrétnu cirkev. Tak to uvádza až Katastrálna mapa Banskej Štiavnice z roku 1858-1859 s parcelným protokolom, kde sú v tejto lokalite zaznačené len dva cintoríny – pôvodný pri Frauenberskom kostole a v tesnej blízkosti cintorín na úbočí kopca medzi Novým zámkom a cestou vedúcou k Žigmundovej šachte. (Obr.1) Boli tu pozemky

Obr. 1 Katastrálna mapa Banskej Štiavnice z roku 1858-1859. Zdroj: Archív PÚSR Bratislava.

s horšou pôdou, označované termínom öde (pustý) zväčša len zatrávnené a s náletovou zeleňou. V uvedenom čase mali takýto charakter práve plochy okolo Nového zámku. Boli evidované na parcele 70 a 81 pod správou obce (Schemnitz Gemeinde) s rozlohou 1 joch 684 siah, pozemok na parcele č. 105 – v majetku štiavnickej evanjelickej obce (Schemnitz evang. Gemeinde) s rozlohou 842 siah. Obidva boli označené ako pusté, t. j. bez udržiavaného zatrávnenia alebo inej výsadby. Susedný pozemok č. 107/2, na ktorom je samostatne uvedená obytná stavba 107a s rozlohou 95 siah, bol tiež v majetku štiavnickej obce. Dodatočne bol však označený značkou pre židovské cintoríny (šesťcípou hviezdou) tak, ako aj ostatné parcely po revízii v roku 1932. Mal podstatne väčšiu rozlohu než predchádzajúce – 2 jochy 432 siah a označený je ako pastvina (Weide) červenou značkou doplnenou v roku 1937. Z toho by bolo možné usúdiť, že tieto pozemky vyčlenili na cintorín až po vyhotovení katastrálnej mapy, v tom čase najpresnejšie evidujúcej tvar, rozsah, využitie a vlastníctvo nehnuteľností na daňové účely.

Na mieste, kde sa v súčasnosti rozprestiera najväčší udržiavaný mestský cintorín, založený pravdepodobne už v 18. storočí, sú na tento účel vyčlenené parcely v majetku cirkevnej komunity (Schemnitz ewang. Gemeinde) – parc. č. 550 s rozlohou 737 siah a parc. č. 547 s rozlohou 1191 siah a k nej hrobka slúžiaca ako márnica – na parc. č. 548 s rozlohou 80 siah. Obe parcely sú označené ako pustatina (öde) uprostred lesného porastu. Tento priestor zaznamenáva i mapa z 1. vojenského mapovania Uhorska z roku 1780 s nejasným označením cintorína bez vymedzenia jeho plochy. (Obr.2)

Obr. 2 Banská Štiavnica v 1. vojenskom mapovaní Uhorska z roku 1780. Zdroj: Archív PÚSR Bratislava.

patrila opäť štiavnickej obci bez bližšieho konfesijného označenia. Všetky parcely tu boli pôvodne označené značkou pre pustatiny (öde) s nepravidelným ihličnatým porastom. Až po revízii, vyznačenej v grafike červenou linkou a značením, majú všetky značku patriacu evanjelickým cintorínom. Z grafického značenia na katastrálnej mape predbežne vyplýva, že v čase jej vyhotovenia nebol cintorín na celej ploche, ale rozšírili ho a zrejme vyrúbali (značky ihličnatého lesa sú škrtnuté) medzi rokom 1860 a 1937.

V čase vzniku katastrálnej mapy ešte stála nielen Antolská brána so zachovaným presbytériom kostola sv. Alžbety, dnešnou kaplnkou, ale na pozemku tabakovej továrne (založená v roku 1872) bola rozsiahla murovaná stavba označená ako stupa (pochwerk) vo vlastníctve eráru. Podobných zariadení bolo naokolo viacero a niektoré parcely patrili i banským revírom, napr. parcela č. 1679 – 1783, oproti tabakovej továrni, južne od Zvonového vrška, bola majetkom Bane sv. Karola.

Okrem uvedených dvoch pohrebných miest je už podobným spôsobom vyznačený cintorín nad Kostolom sv. Alžbety, ktorý v tom čase spolu s Antolskou bránou ešte stál – dnešný Zvonový vršek - v podstate so súčasnou rozlohou. Členenie parciel podľa majetkovej držby je v pôvodnom značení odlišné od stavu v roku 1932, keď prebiehala aktualizácia pozemkového vlastníctva. Parcela nad cestou s č. 1675 je označená ako majetok štiavnickej evanjelickej obce (Schemnitz evangelische Gemeinde) v rozsahu 1412 viedenských siah. Stála na nej aj márnica (Todtenkammer).

Pod cestou sú vyznačené tri parcely: veľká parcela vľavo 1677 má rozlohu 1 joch 113 siah a jej vlastníkom bola štiavnická obec bez bližšieho označenia. Stredná parcela č. 1676 s rozlohou 545 siah patrila evanjelickej obci (Schemnitz ewang. Gemeinde). Dlhá parcela na pravej strane s č. 2185 a rozlohou 3 jochy 126 siah, vyčlenenou po vyhotovení mapy z pôvodne väčšieho celku,

Obidve strany cesty boli pomerne husto zastavané, nie však len súkromnými obytnými stavbami. Z revízných záznamov a opráv grafického zobrazenia vyplýva, že v čase od vzniku mapy po rok 1937 došlo v zastavanosti parciel i samotnom stavebnom fonde mesta k nárastu a vývoju v prospech bytovej funkcie. To mohlo priamo ovplyvniť rozšírenie plochy cintorína a jeho úpravu najmä po definitívnej likvidácii Antolskej brány v roku 1889 s čím nepochybne súvisela i úprava okolia Kaplnky sv. Alžbety po jej reštaurovaní (1894-1895). Nie je vylúčený ani transfer časti hrobov na Zvonový vršok.

Okolie nového cintorína tvorili zo severu a východu lúky, pastviny a ovocné sady. Z juhu a západu to bola pomerne hustá zástavba s prevahou rodinných domov – solitérov osadených v svahovitom teréne nad cestou s ovocnými záhradami. Len po oboch stranách cesty sa rozvíjala obytná radová zástavba premiešaná výrobnými budovami (povyše kaplnky na západnej strane bol bitúnok). V priebehu času, medzi vyhotovením katastrálnej mapy a jej aktualizáciou (1858-1937), sa evidentne zmenil nielen rozsah obytnej zástavby, ale i architektonický typ – z vidieckeho na prímestský, čo je i znakom zmeny v sociálnej štruktúre obyvateľstva v tejto predmestskej štvrti. Z tohto hľadiska by bolo v budúcnosti zaujímavé porovnanie mien na náhrobných kameňoch cintorína s menami vlastníkov okolitých nehnuteľností. To si však vyžaduje hlbšie, časovo pomerne náročné zhromaždenie údajov na spracovanie historickej topografie aspoň v tejto časti Banskej Štiavnice a archívny výskum písomných prameňov. Ten by mohol priniesť presnejšie údaje o založení a programovom rozvoji a neskoršom zániku tohto rozsiahleho cintorína s väzbou na konkrétne mená a osudy obyvateľov Banskej Štiavnice.

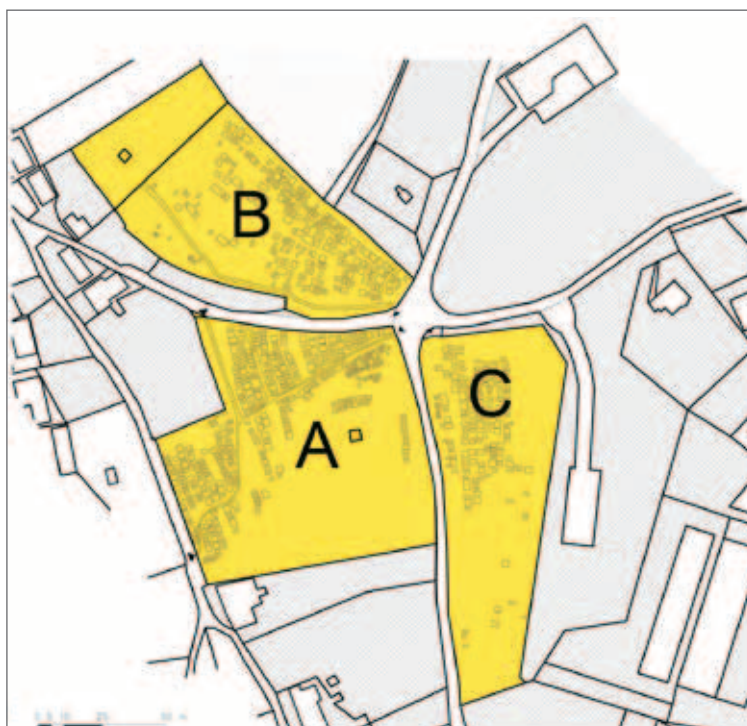
Literatúra a pramene

Katastrálna mapa Banskej Štiavnice z roku 1858, HO – 150, mapový list č. 21, 28, M 1:2880, ÚAGK Bratislava.

Parcelný protokol ku Katastrálnej mape Banskej Štiavnice z roku 1858, HO – 150.

Schwarczová, A. a kol.: Kultúrno-historická a sociologická topografia sídelného útvaru Banská Štiavnica. FA SVŠT Bratislava 1992.

Schwarczová, A. - Lalková, J. - Urbanová, N.: Krajinnoeologické a kultúrno-historické podmienky rozvoja mesta a okolia Banskej Štiavnice. In: Miklós, Prírodné podmienky a kultúra využitia krajiny. Kultúrno-historické a krajinné-ekologické podmienky rozvoja Banskej Štiavnice, Svätého Jura a Liptovskej Tepličky. Nadácia UNESCO-Chair for ecological awareness Banská Štiavnica 1996.

- A - Katolícky predný cintorín
- B - Evanjelický cintorín „Brána pokoja“
- C - Katolícky zadný cintorín

Obr. 3 Súčasný stav, letecké snímkovanie s vyznačením areálu cintorínov Zvonový vršok.